

УДК 930(477)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.156.4>

Леонід МОГИЛЬНИЙ, д-р іст. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-3167-2411

ResearcherID: AAB-3942-2020

e-mail: mohylnyi@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ МИКОЛИ ПАВЛУШКОВА

Вступ. Завершення національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. породило складні питання для дослідників: чи завершилася боротьба, чи перейшла вона до інших форм? Аналізуючи спогади учасників того часу, архівні матеріали ГДА СБУ та наявні дослідження українських науковців, можна зробити висновок: боротьба тривала, але в іншій формі – в еволюційній, підготовчій, що дала поштовх до створення окремих незалежних один від одного груп прихильників ідеї незалежності України.

Метою роботи є аналіз архівних матеріалів, спогадів учасників, дотичних наукових праць і висвітлення питання щодо формування суспільно-політичних переконань керівника організованої молодіжної групи під назвою "Спілка української молоді" (СУМ) – Миколи Павлушкова. Завданнями статті є розкриття суспільно-політичних переконань М. Павлушкова, розробка власних політичних цілей щодо тактики і стратегії боротьби за відновлення державності України та участь у створенні групи політичних однодумців серед випускників школи.

Методи. Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності, системності і всебічності, що допомогли розкрити і проаналізувати суспільно-політичні переконання М. Павлушкова.

Результати. Особливу увагу приділено процесу формування патріотизму М. Павлушкова і його бажання боротися за відновлення незалежності України. Суспільно-політичні погляди юнака були сформовані через його взаємодію з патріотичним середовищем школи, спілкуванням із представниками старшого покоління, такими як С. Єфремов, В. Дурдуківський, В. Чехівський і їхніми друзями, а також через спілкування з однолітками, які поділяли його погляди.

Висновки. У результаті дослідження виявлено поетапність становлення суспільно-політичних поглядів М. Павлушкова, велику роль у чому відіграла самоосвіта, спілкування з учасниками революційних подій першої чверті ХХ ст. та спілкування з однодумцями.

Ключові слова: Павлушков Микола, Матушевський Борис, Єфремов Сергій, Київська трудова школа імені Т. Шевченка, Спілка української молоді, Спілка визволення України.

Вступ

Аналізуючи матеріали з історії українського визвольного руху в перше десятиліття після захоплення України більшовиками, дослідники постають перед складним завданням щодо виокремлення напрямів його розвитку, діяльності різних антирадянських груп, їхнє бачення перспектив української державності. Більшість активних борців за незалежність України вимушена була залишити рідну землю й емігрувати. Проте частина учасників національного руху, незважаючи на ризики, вирішила залишитися. Невизначена національна політика радянської влади в 1920-х рр. давала цим людям надію на відновлення незалежності України. У середовищі української інтелігенції поширювалися думки про можливу війну між СРСР та сусідніми країнами, внаслідок якої, на їхню думку, могло відбутися відновлення УНР або Української держави. Романтичні ідеї знайшли відгук не лише серед представників старшого покоління, але й у молодіжному середовищі. Одним із таких молодіжних центрів стало об'єднання частини випускників Київської трудової школи імені Т. Шевченка. У школі працювала невелика група колишніх учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., яка належала до ліберального напрямку та була близька до частини українських лібералів під керівництвом С. Єфремова. Ця група дотримувалася типових для неї ненасильницьких форм боротьби з більшовицькою владою. Метою роботи є аналіз архівних матеріалів, спогадів учасників, дотичних наукових праць і висвітлення питання щодо формування суспільно-політичних переконань керівника "Спілки української молоді" (СУМ) – Миколи Павлушкова. Завданнями статті є розкриття суспільно-політичних переконань М. Павлушкова, розробка власних політичних цілей щодо тактики і стратегії боротьби за відновлення державності України.

Методи

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності, системності і всебічності. Протягом останніх десятиліть тривають дискусії щодо організації і груп, які можуть бути активними або були активні на території України, підконтрольній більшовикам. Дослідження такого роду стикаються з великими труднощами через масові фальсифікації документів політичних судових процесів. Відрізнити правду від вигадок є досить складним завданням, оскільки реальні події тісно перепліталися з перебільшеннями і спотвореннями у слідчих справах. Загрози, шантаж, насильство, прихований та очевидний тиск сприяли деформації інформаційного змісту архівних матеріалів. Тому необхідно порівнювати факти і події з іншими джерелами як 1920-х рр., так і попередніх періодів.

Останні десятиліття наукових досліджень демонструють нам тенденції щодо неухильного інтересу вчених до розкриття всіх сторін формування, складу учасників, програмних або ідейних засад, активної чи підпільної сторони діяльності патріотичного руху в радянський період часу. Процеси історії національно-державного відродження України посилювали такі зацікавлення щодо окремих персоналій, які в період домінування більшовизму не змирилися з наявною політичною ситуацією і намагалися відповідно до своїх романтичних уявлень про революційну боротьбу об'єднати навколо себе прихильників ідеї незалежності України. В окремих випадках мова може йти і про відновлення у найближчій перспективі її статусу як незалежної держави.

В історіографії здійснено лише декілька спроб розглянути та об'єктивно оцінити життя і діяльність одного з учасників судового процесу Спілки визволення України М. Павлушкова. Частина дослідників (П. Феденко (Феденко, 2022), В. Пристайко, Ю. Шаповал (Пристайко, Шаповал, 1995) та ін.) аналізують матеріали щодо "Спіл-

ки української молоді", яку очолював М. Павлушков, і висловлюють припущення про вигадку радянськими спецслужбами цієї організаційної структури, однак про власні погляди М. Павлушкова інформації майже не подають. Лише окремі автори – Н. Павлушкова (Павлушкова, 1964), Ю. Семенко (Семенко, 1999) впевнені в реальності існування СУМ та в загальних рисах описують погляди одного з її керівників.

Серед праць, які в загальних рисах описують і характеризують М. Павлушкова як учасника судового процесу, однак не повністю розкривають його погляди і переконання щодо державності України, варто згадати Б. Антоненка-Давидовича (Антоненко-Давидович, 1999), П. Феденка (Феденко, 2022), Ю. Шаповала (Пристаiko, Шаповал, 1995) та ін. Окрему інформацію з його життя і діяльності також можна знайти у щоденниках С. Єфремова (Єфремов, 1997), спогадах Н. Полонської-Василенко (Полонська-Василенко, 2011), Н. Павлушкової (Павлушкова, 1964) і його власних свідченнях (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Особливу цінність для розкриття цих поглядів становлять архівні матеріали ГДА СБУ (ф.6, спр. 67098, тт. 70, 78, 79), попри те, що потребують належного критичного сприйняття, враховуючи обставини їх написання.

Результати

У 1929 р. по Україні прокотилася хвиля арештів представників української інтелігенції молодшого і старшого покоління. Допити і додаткові арешти поставили перед каральними більшовицькими органами складне завдання – оголосити про антибільшовицькі погляди арештованих представників молоді і провести показовий процес над "ворогами радянської влади" чи розширити коло підозрюваних і одним ударом знищити всіх незадоволених. Для цього потрібно було показово об'єднати різні групи незадоволених діями влади в одну "організовану групу", під яку підібрали назву – Спілка визволення України. Власне, сама назва існувала, але в середовищі молоді, яка намагалася копіювати поведінку старшого покоління перших десятиліть ХХ ст., коли існував попит на радикальний протест спочатку проти царської влади, а згодом і більшовицького тоталітаризму.

М. Павлушков народився 30 квітня 1904 р. у Тулі (Росія), де його батько П. Павлушков учителював. Мати хлопця походила зі священницької родини Дурдуківських. Оточення хлопця складалося із вчителів, співробітників батька. Не раз доводилося йому чути образливі і зневажливі репліки щодо національності своєї матері-українки. Як пояснював М. Павлушков, таке ставлення породжувало у нього "певний протест" (ГДА СБУ, арк. 51). За його словами, початок революційних подій, національне піднесення в Україні "застали мене вже таким, коли я міг вже деякою мірою розбиратися в подіях, розуміючи їх так, як трактувала їх література" (ГДА СБУ, арк. 51), яка потрапляла до рук. Щоденно читав газету "Нова Рада", і публікації її авторів пробуджували в юнакові інтерес до України. Важка хвороба батька змусила хлопця кинути школу й піти працювати. У 1921 р. батько після одужання покинув вчителювання і пішов у священники. Його нова робота призвела до конфлікту з більшовицькою владою та арешту. Ці події змусили М. Павлушкова покинути дім батьків і переїхати до рідних своєї матері в Київ, до сім'ї Дурдуківських (ГДА СБУ, арк. 51).

Деякий час хлопець працював машиністом в артільному управлінні Києва. Однак за рекомендацією рідних вирішив завершити курс шкільного навчання й отримати документ про закінчення школи. Восени 1921 р. він

вступив у додаткову групу Першої трудової школи ім. Т. Шевченка, якою керував його дядько – В. Дурдуківський. Школа М. Павлушкову сподобалася, він характеризував її як надзвичайно патріотичну, як з боку педколективу, так і "добором учнів" (ГДА СБУ, арк. 51). Ґрунтовні уроки учителів, їхнє прагнення прищепити учням критичне мислення і патріотизм до України більшість школярів сприймали цілком позитивно. Погляди М. Павлушкова в таких умовах "тільки розвинулися, маючи до того і сприятливий собі ґрунт в хатній атмосфері, в розмовах дядьків", "старих і відомих діячів українського культурного відродження" (ГДА СБУ, арк. 51).

1921 рік для країни і для оточення М. Павлушкова був досить важкий, коли постійно не вистачало коштів на саме необхідне. Події розвивалися так швидко, що усі труднощі сприймалися як тимчасові і думалося, що вони "незабаром минуться" і радянська влада лише тимчасова, "так як живі були в пам'яті попередні зміни урядів, польська війна, тютюнківський наскок" (ГДА СБУ, арк. 101). "Самим своїм фактом будив він надію, що може відбутися ще один похід в Україну, який і визволить її з під більшовиків" (ГДА СБУ, арк. 202). Увесь цей калейдоскоп подій "підживлював" надії про "можливість повалення Радвлади в Україні і відновлення демократичної Республіки". За спостереженнями М. Павлушкова, особливо переконував у подібному розвитку подій С. Єфремов, який "своїм вічним оптимізмом" вселяв віру в такий результат. Арешт С. Єфремова і звістка про засудження і ув'язнення батька М. Павлушкова через переховування церковних цінностей в Тулі у 1923 р. посилили особисту неприязнь юнака до радянської влади (ГДА СБУ, арк. 101).

Як пояснював М. Павлушков, його переконання остаточно набували певного вигляду переважно під впливом В. Дурдуківського і С. Єфремова (ГДА СБУ, арк. 75, 164). Постать С. Єфремова приваблювала юнака до себе попередньою активною журналістською і публіцистичною роботою, яка "особливо імпонувала своєю сміливою правдивістю" (ГДА СБУ, арк. 75). Персона дядька стала "за ідеал людини й громадянина, що ніколи не зрадила своїх переконань" (ГДА СБУ, арк. 75). Рідним М. Павлушкова імпонував патріотизм хлопця і його щире захоплення історією національної боротьби українців. Серед своїх знайомих С. Єфремов неодноразово підкреслював стійкість характеру та глибоку моральність племінника, про що записала у своїх спогадах Н. Полонська-Василенко (Полонська-Василенко, 2011, с. 451).

Згодом до впливу двох родичів додався і викладач ІНО, проф. О. Гермайзе, який М. Павлушкову сподобався своїм "гострим розумом і багатою ерудицією" (ГДА СБУ, арк. 75). Активна творча атмосфера недільних занять, цікаві лекції ("враження дотепністю і гострою думкою"), дискусії, суперечки, жарти, співи й екскурсії околицями Києва залишили позитивний слід у пам'яті М. Павлушкова про заняття О. Гермайзе (ГДА СБУ, арк. 76–77, 161). Під час екскурсій часом відбувалися розмови і суперечки політичного характеру. Обговорювалися минулі події між Україною, Польщею і Московією, порівнювалося минуле становище із сучасним. Радянська політика контрольованої коренізації критично трактувалася як маскування окупації (ГДА СБУ, арк. 156).

Як згадував М. Павлушков, загалом умови особистого життя, читання, вплив київського оточення "усе це робило й зробило з мене українського націоналіста" (ГДА СБУ, арк. 101). Корективи радянської національної політики і утворення СРСР він сприймав як замасковане

продовження давньої імперської колоніальної політики. Проголошена українізація, на думку М. Павлушкова, довгий час ніяк себе не проявляла, невиконані обіцянки більшовиків про приєднання до України сусідніх україномовних регіонів, "викачування хліба з і так вже голодної України" створювали ілюзію тимчасовості такої влади та її усунення здавалося неминучим. Юнак погоджувався з думкою С. Єфремова, який припускав зміну влади в результаті потужного селянського повстання, можливо, що й одночасно з іноземною інтервенцією. Остання, на їхню думку, видавалася небажаною, бо могла призвести до руйнування економіки і завдати величезних збитків (ГДА СБУ, арк. 101–102, 103). Обговорюючи з дядьками різноманітні події із студентського і політичного життя в країні, М. Павлушков неодноразово чув від С. Єфремова і В. Дурдуківського думку про те, що молодь у 1920-х рр., якщо порівняти з поколінням початку ХХ ст., проявляє надмірне терпіння "й досі не спромоглася організуватися для боротьби з таким державним ладом" (ГДА СБУ, арк. 102), мовляв, 1917 р. "повинен був розкрити очі кожному українцеві на справжнє становище його нації" (ГДА СБУ, арк. 164).

У червні 1923 р. по закінченню школи серед випускників було створено товариство під назвою "ТЕЗ", тобто "Товариство єдності і згоди", до якого увійшло тридцять осіб на чолі з В. Димничем, Г. Луговенком, С. Малащук і М. Павлушковым. Головою об'єднання спочатку був С. Малащук, згодом Г. Луговенко, секретарем обрали М. Павлушкова (ГДА СБУ, арк. 12).

Основною метою організації було збереження зв'язку між колишніми учнями і школою, взаємодопомога і бажання не дати молоді "розпорозитися" і потрапити під денационалізуючий радянський вплив (ГДА СБУ, арк. 155), або за словами Н. Полонської-Василенко, не потрапити під вплив більшовицької "формули" національної за формою та соціалістичної за змістом (Полонська-Василенко, 2011, с. 398).

Відхід від участі у ТЕЗ багатьох його учасників призвів до того, що з причин безпеки тих, хто залишився, і за рекомендацією В. Дурдуківського й С. Єфремова товариство ухвалило рішення самоликвідуватись (ГДА СБУ, арк. 155–156, 163).

Закінчивши школу, М. Павлушков вирішив реалізувати одну із своїх мрій і вступив до Ветеринарного інституту (КВЗІ), де й навчався до осені 1924 р. Під час так званої загальної чистки був виключений з навчального закладу через академічну неуспішність і недостатність "громадської праці" (ГДА СБУ, арк. 55). За допомогою ректора і політичного комісара, які надали М. Павлушкову позитивну характеристику, йому вдалося добитися скасування рішення і після розпорядження Харківської Центральної комісії зі студентських справ він відновив навчання в інституті. Подолання різноманітних бюрократичних перепон у справі відновлення в КВЗІ викликало у М. Павлушкова "обурення" не тільки від роботи тих самих комісій, але і їхнього ставлення до людей (ГДА СБУ, арк. 56). Він дивувався і не міг забути, як "легко й по бюрократичному просто викидають, позбавляють змоги" навчатися тільки через те, що в тебе не такі батьки (ГДА СБУ, арк. 102) або ти не тієї національності (ГДА СБУ, арк. 165), або через донос (ГДА СБУ, арк. 167; Даниленко, 2012, с. 148). С. Єфремов від враження про розповіді племінника писав, що "один з його товаришів, підглянувши, що той носить хрестика, подав доноса" (Єфремов, 1997, с. 148, 153). Відновлення у навчальному закладі не відновило у юнака довіри товаришів по навчанню і до колективу інституту. Через

деякий час він вирішив покинути КВЗІ і продовжити навчання на історичному факультеті Київського інституту народної освіти (КІНО). Щоправда, перевестися на нове місце навчання вдалося лише з другої спроби весною 1926 р. за допомогою О. Гермайзе, який тоді обіймав в КІНО посаду проректора (ГДА СБУ, арк. 89).

Як пояснював згодом М. Павлушков, відрядження зі складу студентів, арешт і ув'язнення батька, робота державних органів і політика компартії на селі й взагалі в Україні – все це змушувало думати про "потребу зміни такого стану речей, шляхом організованої боротьби з наявним ладом у країні" (ГДА СБУ, арк. 20, 56, 102). Як слушно зауважував П. Феденко, генеральна лінія більшовиків спрямовувалася "на знищення незалежного селянства", представники української інтелігенції сприймали її "як боротьбу проти українства взагалі" (Феденко, 2022, с. 224). Спочатку хлопець ділився своїми особистими враженнями і думками про ситуацію в країні лише зі своїми дядьками С. Єфремовим і В. Дурдуківським, згодом і з друзями – Б. Матушевським, Д. Бобирем та ін. (ГДА СБУ, арк. 20). Так поступово він формував своє коло друзів і однодумців, з якими відверто міг обговорювати суспільно-політичну і економічну ситуацію в Україні. Критика дій влади природно потребувала відповідей на питання щодо можливостей їх вирішення. Варіанти і шляхи розв'язання національного питання М. Павлушков часто знаходив, спілкуючись зі своїми дядьками, учителями зі школи і університетськими викладачами, які розповідали про свої пошуки власної ідентичності.

М. Павлушков зауважував, що розмови із С. Єфремовим мали для нього приватний характер і відбувалися за його власною ініціативою. У спілкуванні з родичем юнак намагався знайти відповіді на свої численні запитання. Часто, слухаючи описи минулих подій, він намагався запозичити з них досвід, який міг допомогти реалізувати його романтичні і патріотичні сподівання. Власне, розмови потрібні були для того, щоб отримати інформацію про "багатий підпільницький досвід", діяльність підпільних організацій в попередні десятиліття і "довідатися про його особистий погляд" на окремі політичні та економічні питання (ГДА СБУ, арк. 59). Усі перекази про царський період і часи визвольних змагань "справляли велике враження своєю романтичністю" (ГДА СБУ, арк. 204). У спілкуванні з однодумцями М. Павлушков використовував коментарі С. Єфремова "як поради" для діяльності своєї підпільної групи (ГДА СБУ, арк. 103).

Вплив С. Єфремова на кристалізацію суспільно-політичних переконань М. Павлушкова був настільки сильний, що юнак інколи ухвалював досить імпульсивні рішення. Зокрема, за спогадами Н. Павлушкової, у 1924 р. він "поривався піти в повстанці до атамана Дерещука, але категоричний спротив" С. Єфремова і В. Дурдуківського змусили його відмовитися від такої ідеї (Павлушкова, 1964, с. 26). Наступним захопленням юнака стало колекціонування нелегально поширюваних серед людей матеріалів проукраїнського змісту. Початок збірці поклатала подія, яка відбулася у 1925 р., коли Б. Матушевський приніс М. Павлушкову листівку "Союзу боротьби за самостійну Україну" (ГДА СБУ, арк. 32, 169). Надалі юнак став на регулярній основі збирати листівки як самостійницького, так і патріотичного змісту, зокрема, від Бобира до нього потрапила листівка з підписом "Спілка Волі". Кілька творів з'явилося у його колекції після вбивства С. Петлюри – "На смерть героя"

(Могилянської), "Ясній пам'яті" (самого М. Павлушкова), вірш Б. Матушевського, некролог Петлюри (Донцова, з "ЛНВ") (ГДА СБУ, арк. 99). Весною 1928 р. до збірки додався вірш В. Сосюри "До України" (ГДА СБУ, арк. 36). Тоді ж Бобир поділився з Павлушковым власним текстом вірша "Лакузам революції", який ототожнював радянські цензурні обмеження із царськими заборонами (ГДА СБУ, арк. 36). І останніми до колекції потрапили віршоване послання С. Єсеніна до Д. Бідного (виписаний з паризької газети "Українські Вісті") і віршований лист до М. Горького (від С. Єфремова) (ГДА СБУ, арк. 41, 208). Загалом колекція текстів свідчила про формування внутрішнього протесту юнака проти більшовицької політики подвійних стандартів до українського населення. На словах обіцяли послаблення політичного тиску і надання окремих економічних свобод, а на практиці влада продовжувала поширювати свій контроль на всі сфери суспільного та економічного життя.

М. Павлушков пояснював свій інтерес до збирання подібних матеріалів як "архівістичне колекціонерство" і матеріал, який буде цікавим для майбутніх дослідників цієї доби (ГДА СБУ, арк. 61). Власне кажучи, опосередкований вплив на колекціонування подібних матеріалів мали і семінари, які організовував для студентів О. Гермайзе (Могилянський, 2020, с. 36).

У 1925 р. М. Павлушков разом з Б. Матушевським, Д. Бобирем, Г. Слободяником і П. Нечипайлом вирішили створити на основі своєї п'ятірки однодумців нову молодіжну підпільну організацію замість ТЄЗ. За словами М. Павлушкова, він, Матушевський і Бобир зібралися разом і заснували нелегальну Спілку визволення України. Поштовхом до такого кроку юнаків стали неодноразові розмови М. Павлушкова з С. Єфремовим і В. Чехівським щодо їхньої колишньої підпільної роботи в царську добу (ГДА СБУ, арк. 20, 102, 172). Хлопці вирішили, так би мовити, відтворити досвід своїх авторитетних оповідачів, але уже не для боротьби з царським самодержавством, а з більшовицькою владою.

Після розмов з С. Єфремовим М. Павлушков для себе зробив висновок про те, "що ніякі інші способи нелегальної роботи, окрім добирання однодумців і підтримування в їх певних настроїв до слушного часу тепер є неможливі" (ГДА СБУ, арк. 32). Тому М. Павлушков, прислухавшись до порад дядька, пропонував своїм товаришам обережно підбирати коло людей зі схожими поглядами і не "створювати ніяких організацій, а краще і доцільніше намічати собі тільки однодумців, яких можна буде згодом, в разі потреби, з'єднати і використати" (ГДА СБУ, арк. 180). "Наша робота тепер повинна обмежитись таким намічанням і оброблянням прихильників, не вербуючи їх до організації", "зустрічатись і розмовляючи між собою лише приватним чином" (ГДА СБУ, арк. 180). Як зауважувала Н. Павлушкова, "інколи молодь із цими вказівками не рахувалася, й діяла часом на власну руку" (Павлушкова, 1964, с. 32).

М. Павлушков характеризував український радянський уряд "як уряд фіктивний, узурпаторський, призначений окупантською Москвою" (ГДА СБУ, арк. 114). Критикував індустріалізацію через нерівномірний розподіл коштів між РСФСР і УСРР та податкову систему, яка руйнувала сільське господарство й викликала "неохоту поліпшувати своє господарство, впроваджувати нові машини", "знеохочує до праці" всі "справді продуктивні верстви селянства" (ГДА СБУ, арк. 30–31, 123). Селянство страждає від неправильної радянської політики на селі (ГДА СБУ, арк. 12). Придбавши нове обладнання,

селяни "обкладалися таким податком, що вважали за краще зовсім не користуватися з нього, або ж і просто знищити його" (ГДА СБУ, арк. 123). Лунала думка, "що тепер в Радянському Союзі розвивається державний капіталізм, який заступає капіталізм приватний, перейнявши від останнього всі методи хижацького визискування сил робітництва" (ГДА СБУ, арк. 114). СРСР з його колоніальною політикою зник "тільки до себе тягнє, нічого не даючи натомість" (ГДА СБУ, арк. 124). Аналізуючи публікації в європейській пресі щодо розв'язання українського питання, М. Павлушков уважав, що "краще опинитися під тимчасовим протекторатом культурної Німеччини, ніж в "братніх обіймах" Росії-СРСР" (ГДА СБУ, арк. 124).

"Говорилося, що життя вільного в теперішніх ВИШах немає, що теперішнє радянське студентство через малу свою культурність та через загальну забитість і деморалізацію з'являється ретроградним, гіршим за старих "академістів", що тепер спеціально культивується серед студентів доношництво та шпигунство, чого б ніколи не потерпіло студентство минулих часів. Цим життям по теперішніх ВИШах заправляють комсомольські осередки, не дають змоги розвинути справжньому громадському життю" (ГДА СБУ, арк. 122–123). Показовим у цьому плані стали гоніння на проф. ІНО Попова у 1927 р., за якого заступився М. Павлушков. Як згадував С. Єфремов зі слів племінника, "протестантів проти цього серед усього курсу знайшлося тільки двоє, решта ж ганебно мовчать, бо бояться комуністів, хоча наодинці їм кажуть, що вони також проти цієї огидної історії" (Єфремов, 1997, с. 552). У юнака було гостре відчуття несправедливості й бажання із цією несправедливістю боротися, попри те, що йому говорили про безперспективність подібної діяльності.

Про національне питання говорили, що теперішня українізація становить штучне явище, непотрібне для нації, яка на кормі свого життя повинна мати не українізованих людей, а природних українців" (ГДА СБУ, арк. 31). Під час зустрічей у 1925–1926 рр. М. Павлушков погоджувався з думками В. Чехівського про колоніальне становище економіки України у складі СРСР і українізацією, яка робиться "про людське око" (ГДА СБУ, арк. 112–113).

"З політичного погляду ми визначали, що тепер селянство зрозуміло, що єдиний для нього вихід з такого становища – боротьба за самостійність України" (ГДА СБУ, арк. 31).

"З політичного боку вирішено було домагатися утворення незалежної української демократичної республіки. Майбутній лад в Україні уявлявся з Центральною Народною Радою на чолі. На місцях – свої місцеві Ради, – не виконками. Земля залишається в користуванні тих, хто на ній робить. Великі підприємства – залізниці, копальні, ліси – власність держави. На перший час після встановлення нового ладу мала бути запроваджена диктатура нового уряду, усі заходи якого спілка повинна підтримувати. В питанні про участь еміграції в новому державному будівництві ухвалено було не пускати емігрантів до керівної роботи в спілці, як відірваних від ґрунту, але визнати за можливе прийняття їх звичайними членами" (ГДА СБУ, арк. 21).

М. Павлушков уважав, що є "неминучою потреба жорсткої військової диктатури, на чолі якої має стояти гетьман" (ГДА СБУ, арк. 31, 36), "коли справа йде про долю нації, не може бути місце жодним сентиментам" (ГДА СБУ, арк. 99). Майбутня територія Української держави мала включати до свого складу усі території,

заселені українцями: Галичину, Підкарпаття, Поділля, Кубань, Наддніпрянщину, "Зелений клин", Крим і Бессарабію (ГДА СБУ, арк. 37). Сестра Н. Павлушкова у свій час писала, що "визволення України має бути не лише її звільнення з неволі московського окупанта, але й створення замість УСРСР – соборної УНР на базі всіх етнографічних українських земель" (Павлушкова, 1964, с. 34).

Смерть С. Петлюри у 1926 р. викликала у М. Павлушкова "обурення своєю безглуздістю" і навела на думку використати цей випадок "для поширення певної антирадянської літератури, присвяченої пам'яті загиблого" (ГДА СБУ, арк. 32). В. Чехівський радив 30 травня 1926 р. у Софійському соборі, під час панахиди за українським письменником Іваном Франком, влаштувати своєрідну "національну демонстрацію" (ГДА СБУ, арк. 174).

Текст коротенької листівки розробили М. Павлушков і Б. Матушевський (ГДА СБУ, арк. 175). Разом з однодумцями М. Павлушков підготував 150 листівок, присвячених пам'яті Петлюри, і взяв участь у їх розкиданні поміж присутніми на богослужінні (ГДА СБУ, арк. 35).

Акцію у Софійському соборі М. Павлушков характеризував як персональний протест проти більшовицької влади (ГДА СБУ, арк. 60). У розмовах із С. Єфремовим обговорювалися питання діяльності ДПУ, які перешкоджали створенню ефективного підпільного об'єднання, тому єдиним варіантом проукраїнської діяльності залишалася "самоосвіта та намічання й відшукування однодумців, яких ні в якому разі не слід об'єднувати між собою" (ГДА СБУ, арк. 60), "можливо тільки намічати собі однодумців, добираючи їх і підтримуючи серед них певні настрої до слушного часу" (ГДА СБУ, арк. 67). Формування подібних груп однодумців більшовицька влада сприймала як виклик політиці інтернаціоналізації та фактичній денационалізації. А зважаючи, що більшість таких груп перебувала в полі зору ДПУ, бо гуртувалася у різноманітних наукових, просвітницьких і культурницьких установах, дозволених у процесі коренізації, то й арешти неугідних природно влада вважала за потрібне розпочинати не з дрібних невливових груп, а з відомих діячів, імена яких мали значення для національно свідомих українців і їх прихильників. На думку П. Феденка, саме тому "під удар взято українські наукові установи, бо вони сприяли зростові української національної свідомості" (Феденко, 2022, с. 224).

Восени 1928 р. у розмові з С. Єфремовим М. Павлушков почув від дядька думку про те, "що в разі початку боротьби за визволення України всім українцям слід відкинути всякі партійні суперечки і об'єднатися на спільному національному фронті і подбати про утворення загальнонаціональної спілки серед української молоді – куди б могли входити люди будь-яких партійних напрямів, але з однією метою – визволення України" "на єдиній національній платформі, відкидаючи на час свої вузькі партійні суперечки" (ГДА СБУ, арк. 67, 211). Що цікаво, у "Щоденнику" С. Єфремова ми не знайдемо згадок про розмови на політичні теми з плеємником, швидше за все вони для ученого не мали важливого значення.

18 травня 1929 р. М. Павлушков був затриманий на підставі ордеру № 3999, виданого Київським ДПУ. Перший допит відбувся 21 травня 1929 р. А далі допити проводилися 27.05.1929, 28.05.1929, 6.06.1929, 7.06.1929, 10.06.1929, 11.06.1929, 12.06.1929, 23.06.1929, 24.06.1929, 26.06.1929, 27.06.1929, 3.07.1929, 5.07.1929, 6.07.1929 (ГДА СБУ, т. 70, т. 78, т. 79) та ін.

М. Павлушков таким чином став одним із перших заарештованих за звинуваченням в участі у Спілці визволення України, "лідером" якої пізніше оголосили С. Єфремова. До 11 червня 1929 р. М. Павлушков заперечував будь-який зв'язок своєї групи прихильників з В. Дурдуківським і С. Єфремовим (ГДА СБУ, арк. 62). Однак згодом усі розмови з дядьками визнав як такі, що впливали на його дії і були "антирадянською діяльністю". Юнак виказав місце, де С. Єфремов переховував свій щоденник і в процесі слідства повністю визнав свою вину. Б. Антоненко-Давидович, споглядаючи за перебігом судового процесу, схарактеризував М. Павлушкова як опереткового ватажка – без війська й однодумців (Антоненко-Давидович, 1999, с. 448).

М. Павлушков відбував "покарання" спочатку в Ярославському політизоляторі, потім у Соловецькому таборі особливого призначення (Сікирний і Саватіївський специзолятор), на знак протесту проти умов утримання оголошував голодування (Полонська-Василенко, 2011, с. 439). 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох його розстріляв капітан держбезпеки М. Матвєєв, який напередодні 20-річчя жовтневого перевороту (наприкінці жовтня – на початку листопада 1937 р.) власноручно виконав більшість смертних вироків (Кокін, 2003, с. 385).

Дискусія і висновки

Отже, враховуючи критичне ставлення до архівних матеріалів, спогади сучасників і наявні наукові дослідження з даного питання, можна виділити кілька етапів формування і кристалізації суспільно-політичних переконань М. Павлушкова. Перший етап датується часом, яким припадає на добу Української революції і Визвольних змагань 1917–1921 рр. і характеризується становленням основних засад світогляду юнака; другий етап 1921–1925 рр. можна вважати перехідним, оскільки в цей час М. Павлушков намагався сформувати коло однодумців, які шукали можливості зберегти свою національну ідентичність в умовах більшовицької політики денационалізації; третій етап припадає на 1925–1929 рр., коли М. Павлушков відкидає ідею співіснування з радянською владою і разом з однодумцями організовує підпільну молодіжну організацію – Спілку української молоді. Власне, на цьому етапі у юнака виробляється структурована і обґрунтована політична програма, що передбачала відновлення незалежної Української держави як єдино можливий варіант розв'язання національного питання.

Аналізуючи суспільно-політичні погляди М. Павлушкова, варто зауважити, що вони переважно збігалися з ідейними переконаннями С. Єфремова і В. Дурдуківського, які безпосередньо вплинули на погляди плеємника. До особливостей світогляду варто додати і притаманний М. Павлушкові романтизм та ідеалізацію підпільної діяльності. Перспективними напрями теми є подальші дослідження впливу на М. Павлушкова представників старшої генерації учасників подій першої чверті XX ст. та його участі у розробці програмних документів Спілки української молоді.

Список використаних джерел

- Антоненко-Давидович, Б. (1999) СБУ. *Твори в двох томах*. Наукова думка, т. 2.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, спр. 67098 ФП, т. 70.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, спр. 67098 ФП, т. 78.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, спр. 67098 ФП, т. 79.
- Даниленко, В. М. (Упоряд.). (2012). *Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРСР 1927–1929 рр.* Темпора.

Єфремов, С. О. (1997). *Щоденники, 1923–1929*. ЗАТ "Газета "Рада".
 Кокін, С. (Упоряд.). (2003). *Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках*: В 2 т. (2-ге вид., Т. 2). Сфера.
 Могильний, Л. (2020). Суспільно-політичні погляди Осипа Гермайзе. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 4(147), 33–38.

Павлушкова, Н. (1964). Спілка визволення України й Спілка української молоді (Спогади). *Спілка визволення України й Спілка української молоді. Спогади, документи й матеріали про діяльність*. Видання Спілки визволення України, зб. 2.

Полонська-Василенко, Н. (2011). *Спогади*. Києво-Могилянська академія.

Пристайко, В.І., Шаповал Ю.І. (Упоряд.). (1995). *Справа "Спілки Визволення України". Невідомі документи і факти*. Інтел.

Семенко, Ю. (1999). *Наталія Павлушкова*. Червона калина.

Феденко, П. (2022). *Український рух у 20 столітті*. Репринтне видання. Центр учбової літератури.

References

Antonenko-Davydovych, B. (1999) SVU. *Works in two volumes*. Naukova dumka, Vol. 2, 421-481 [In Ukrainian].

Branch State Archive of Security Service of Ukraine, f.6, file 67098 FP (Union for the Freedom of Ukraine), vol. 70 [In Ukrainian].

Branch State Archive of Security Service of Ukraine, f.6, file 67098 FP (Union for the Freedom of Ukraine), vol. 78 [In Ukrainian].

Branch State Archive of Security Service of Ukraine, f.6, file 67098 FP (Union for the Freedom of Ukraine), vol. 79 [In Ukrainian].

Danylenko, V. M. (Comps.). (2012). *Ukrainian Intelligentsia and Government: Reports of the Secret Department of the State Political Department*. Tempora [In Ukrainian].

Fedenko P. (2022). *Ukrainian movement in the 20th century*. Reprint edition. Tsentr uchbovoi literatury [In Ukrainian].

Kokin, S. (Comps.). (2003). *Last address: Executions of Solovetsky prisoners from Ukraine in the 1937–1938*. (Vol. 1). Sfera [In Ukrainian].

Mohylnyi, L. (2020) Social and Political views of Osyp Hermeize. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 147, 33–38 [In Ukrainian].

Pavlushkova, N. (1964). The Union for the Liberation of Ukraine and the Union of Ukrainian Youth (Memories). *The Union for the Liberation of Ukraine and the Union of Ukrainian Youth. Memoirs, documents and materials about the activities*. Vydannia Spilky vyzvolennia Ukrainy, Vol. 2, 20–73 [In Ukrainian].

Polonska-Vasylenko, N. (2011). *Memories*. Kyievo-Mohylianska akademiia [In Ukrainian].

Prystaiko, V., Shapoval, Yu. I. (1995). *Case of the Union for the Liberation of Ukraine*. Intel [In Ukrainian].

Seменко Yu. (1999). *Natalia Pavlushkova*. Chervona kalyna [In Ukrainian].

Yefremov, S. (1997). *Diaries, 1923–1929*. ZAT Hazeta Rada [In Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 07.08.23

Прорецензовано / Revised: 10.09.23

Схвалено до друку / Accepted: 11.09.23

Leonid MOHYLNYI, DSc (Hist.), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-3167-2411

e-mail: mohylnyi@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL AND POLITICAL VIEWS OF MYKOLA PAVLUSHKOV

Background. The end of the national liberation struggle of 1917–1921 raised difficult questions for researchers: did the struggle end or did it transform? Analyzing the memoirs of the participants of that time, archival materials of the SSU State Archive and available scientific works by Ukrainian scholars, we can conclude that the struggle existed, but in a different form – an evolutionary, preparatory one, in which separate groups of supporters of the idea of Ukraine's independence were formed. The purpose of the article is to analyze archival materials, memoirs of participants, and researchers' works in order to consider the issue of the formation of socio-political beliefs of Mykola Pavlushkov, who was the leader of an organized youth group called 'The Union of Ukrainian Youth' (UY). The objectives of the article are to reveal M. Pavlushkov's socio-political beliefs, to develop his own political goals regarding the tactics and strategy of the struggle for the restoration of Ukraine's statehood, and to participate in the creation of a group of political like-minded people among school graduates.

Methods. The methodological basis of the study is the principles of historicism, objectivity, systematicity and comprehensiveness.

Results. Particular attention is paid to M. Pavlushkov's patriotism and desire to fight for the restoration of Ukraine's independence. His socio-political views were formed through his interaction with the patriotic environment of the school, communication with representatives of the older generation, namely S. Yefremov, V. Durdukivsky, V. Chekhovsky and their friends, as well as through communication with peers who shared his views.

Conclusions. The study has revealed the distinctive periods in the formation of M. Pavlushkov's socio-political views, in which self-education, communication with participants in the revolutionary events of the first quarter of the twentieth century and communication with like-minded people played a major role.

Keywords: Mykola Pavlushkov, Borys Matushevsky, Serhiy Yefremov, Taras Shevchenko Kyiv Labor School, Union of Ukrainian Youth, Union for the Liberation of Ukraine.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.